

Військова атрибутика в родинних колекціях та зібраннях української козацької еліти

Анотація. **Мета дослідження** – проаналізувати причини виникнення, становлення, розвитку так званої музейної потреби, задоволення якої передбачало добір, збереження й використання артефактів у родинних колекціях і зібраннях української козацької еліти. **Методологія** вибудовувалася на підставі використання сукупності принципів і методів пізнання, застосування яких здійснювалося з опорою на міждисциплінарні підходи до розкриття мети дослідження. Базовими були такі методи історичного пізнання, як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний, за допомогою яких опрацьовано наукову та джерельну базу статті. **Наукова новизна.** На основі широкого кола опублікованих і неопублікованих архівних документів досліджено нову форму домузейних форм військово-історичного музейництва – родинні колекції та збірки козацької еліти. Установлено, що більшість їх, котрі сформувалися впродовж XVII–XVIII ст., не відповідають змісту наукового терміна «колекціонування», але саме вони стали основою цілеспрямованого й систематичного збирання [приватного колекціонування] предметів музейного значення, яке передувало виникненню військово-історичних музеїв. Фамільні збірки формувалися для потреб родини конкретного представника козацької еліти, який сам був учасником воєнних подій, історичною постаттю. Ці колекції були різноплановими, у них було представлено військову атрибутику, нагороди, портрети галереї, родинні архіви, книгозбірні, речі повсякденного вжитку тощо. **Висновки.** Головна особливість приватного колекціонування полягає у прагненні зібрати та зберегти пам'ятки козацької доби. Це стосується зібрань відомих шанувальників старовини, серед яких В.Тарновський, О.Поль, К.Скаржинська. Археологічні військові пам'ятки було представлено у збірці графа О.Бобринського та інших колекціонерів. Зазначимо, що більшість із них не лише створювали власні, а й виступали фондоутворювачами багатьох музеїв Наддніпрянської України. У Західній Україні, що перебувала у складі Австро-Угорщини, військово-історичні зібрання та музеї формували здебільшого представники польської інтелектуальної еліти. У військово-історичних колекціях усіх музеїв переважала західноєвропейська зброя XV–XIX ст.

Ключові слова: військова атрибутика, родинні колекції, збірки військових артефактів, козацька еліта.

Починаючи з IX ст., на території України спостерігаються процеси колекціонування військових артефактів, зафіксовані в літописах. Збирання цінних речей, пов'язаних із переможними битвами, ставало престижним не лише серед князів, а й у колах бояр, дружинників, духівництва. Сховищами реліквій ставали храми Русі. Переможні знамена, зброя, одяг перших князів зберігалися в Десятинній церкві в Києві. Перша офіційна згадка про збирання та зберігання цінної зброї пов'язана з великим князем Святославом Ігоревичем. Багато військових речей містять поховання дружинників. Саме з X ст. процес збирання зброї, предметів одягу та військового побуту, реліквій бойових походів почав набувати сталого поширення як одна з форм військових традицій українців. З XI ст. великі колекції, включаючи військові матеріали, зберігалися у Софійському соборі Києва, храмах і монастирях інших міст Русі.

У період постсередньовіччя з'явилася така форма домузейних експозицій, як виставки трофеїв. Речами надзвичайної цінності були козацькі клейноди. Їх зберігали у січовій церкві або у військовій скарбниці, що також засвідчує появу суспільної потреби збереження й охорони культурних об'єктів, котрі визначаються у сучасній науці як предмети музейного значення. Ще одним прикладом музейного ставлення

до козацьких реліквій був меч кошового отамана П.Конашевича-Сагайдачного (помер 1622 р.), який нині експонується у Вавельському замку у Кракові. Ціла низка іменних військових атрибутів козацької доби, що зберігаються нині в багатьох музеях України, Росії, Польщі, Швеції, є прямим доказом того, що наступні їх власники чудово усвідомлювали високу історичну цінність цих раритетів і ретельно зберігали їх.

На межі XVIII–XIX ст. аматорське збиральництво у сфері традиційної культури поступово переростало в колекціонування, що ґрунтувалося на наукових засадах. У XIX – на початку XX ст. виникла й функціонувала доволі численна мережа музеїв, завдячуючи переважно приватній ініціативі окремих осіб та численних наукових, культурно-освітніх, церковних товариств, комітетів, комісій, навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, у чиєму віданні вони перебували.

Аналіз наукової розробки теми статті дозволяє стверджувати, що вона вивчена фрагментарно. Домузейні форми музейної справи ґрунтовно розглянув музеолог Ю.Омельченко¹. Основний масив публікацій становлять розробки, що стосуються лише окремих питань та аспектів досліджуваної теми. Немає спеціальних комплексних ґрунтовних праць, присвячених дослідженню добору, збереженню й використанню військових артефактів у родинних колекціях та зібраннях української козацької еліти. Постає завдання проаналізувати причини виникнення, становлення й розвитку так званої музейної потреби, задоволення якої передбачало добір, збереження, використання артефактів у родинних колекціях та збірках.

Під «колекціонуванням» (з лат. «збирання») мається на увазі цілеспрямоване й «систематичне збирання будь-яких предметів, що мають історичну, наукову, художню, культурну чи іншу цінність». Воно не лише сприяє збереженню предметів збирання, але й впливає на розвиток наук, на збагачення духовного життя людства. Саме колекціонування лежить в основі виникнення музею як соціального інституту. У XVII–XVIII ст. в Європі було створено численні приватні колекції, деякі з яких з часом становили фонди національних музеїв².

Досліджуючи процеси виникнення військово-історичних колекцій музейного значення в Україні, неможливо оминати зібрання козацької зброї, творів мистецтва, історичних документів тощо, які зберігалися у садибах представників козацької старшини³. До складу останньої входили гетьман, полковники, кошові отамани, судді, писарі, бунчукові товариші тощо. Вони належали до привілейованого прошарку суспільства, сформованого не за походженням, а за особистими рисами тих, хто входив до нього. Із другої половини XVII ст. діти козацьких старшин здобували освіту в Києво-Могилянській академії, у колеґіумах та інших школах України, а потім чимало з них продовжували навчання у Центральній і Західній Європі. Повертаючись додому, вони привозили з собою книжки, сприяли поширенню нових культурно-просвітницьких течій. Наприкінці XVII ст. практично всі полковотенні та генеральні старшини стали володіти грамотою. У середині XVIII ст. на 1099 поселень припадало 866 шкіл (приблизно 1 школа на 1 тис. осіб). Дехто з представників козацької старшини відзначався високим рівнем освіченості, ерудиції та

¹ Омельченко Ю. Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування) // Культурологічні студії. – Вип.2. – К., 1999. – С.288–311.

² Дьячков А. Коллекционирование // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2001. – С.277–278.

³ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – С.121–123.

культури. Вони формували родинні архіви, збирали унікальні бібліотеки, військо-ві реліквії тощо⁴.

Відомо, що, збираючись у похід, козаки передавали книги церквам та монастирям на зберігання. В ознаменування якоїсь події, – дарували їх. За підрахунками Д.Яворницького, у володіннях запорізьких козаків було 60 церков, які мали книжкові зібрання. Він також писав, що старшини мали приватні колекції, які містили велику кількість різноманітної зброї, у тому числі з клеймом імператриці Катерини II, та іншої військової атрибутики⁵.

Книгозбірні козацької старшини склалися не лише з друкованих видань, а й рукописів. Окрім церковних і богословських книг, це були праці з філософії, історії, права, астрології, математики, географії, медицини, ветеринарії, сільського господарства тощо. Популярністю користувалися загальнодоступні підручники з основ наук, господарські, медичні поради, календарі та ін. Книжкове зібрання бунчукового товариша Стародубського полку С.Лашкевича за каталогом 1764 р. нараховувало 252 назви (371 одиниця), а на рубежі XVIII–XIX ст. – уже близько 12 тис. книг. Поряд із церковними та богословськими були праці майже з усіх галузей знань. Великі бібліотеки мали Я.Маркович, М.Ханенко, Г.Полетика, Ф.Туманський, С.Лукомський, Д.Трощинський, С.Величко та інші представники козацької старшини. Більшість їхніх книжок і бібліотек розפורшилися або загинули під час буремних подій XVII–XVIII ст. Зокрема в листопаді 1708 р. російські війська під проводом О.Меншикова знищили в Батурині резиденції й маєтки багатьох представників козацької старшини. Серед інших згоріли великі книжкові зібрання гетьмана І.Мазепи та генерального писаря П.Орлика.

І.Мазепа свою бібліотеку формував понад 30 років. Під час поїздки до Батурина французький дипломат Ж.Балюз бачив у нього чимало цінних і рідкісних видань. Напевно, у книжковій колекції гетьмана було чимало інкунабул, палеотипів, цінних рукописів та раритетних видань. П.Орлик захоплено писав у щоденнику про цю «величну бібліотеку» та про її «багатства, рівних яким не було в Україні»⁶. Відомо також, що І.Мазепа колекціонував також зброю й мистецькі твори⁷. Історик О.Оглоблин писав про нього: «А головне – йому властиве було почуття краси, яку він тонко відчував і пристрасно любив і в камені монументальних будов, і в металі старовинної зброї, і в діамантах гетьманських клейнодів, і в шкірі мистецької оправки книги, і в пергаменті історичного документа»⁸.

Книги та колекціонерство були улюбленим заняттям І.Мазепи. Він підтримував книговидання. Реєстрів колекцій гетьмана на сьогодні не виявлено. Певно, у них були й інші цінні пам'ятки старовини. Доказом того, що І.Мазепа любив дуже рідкісні й особливо мистецькі книжки, є історична звітка, що в його бібліотеці була визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Воно опинилося в І.Мазепи 1701 р., згодом гетьман

⁴ Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII ст. // Вісник книжкової палати. – 2014. – №1. – С.23.

⁵ Карпов В. Вексилнологічні традиції у символіці війська козацької держави (XVI–XVIII ст.) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип.3. – К., 2015. – С.217, 265.

⁶ Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини... – С.23–25.

⁷ Глушук В. Політичне та військово мистецтво Івана Мазепи в боротьбі за ідею незалежності України // Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова]: Серія «Педагогічні та історичні науки». – Вип.118. – К., 2014. – С.263.

⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л.Винар, упор. І.Гирич, А.Атаманенко. Вид. 3-те, доп. і випр. – Нью-Йорк; К.; Л.; Острого; Торонто, 2003. – С.145.

подарував його кафедральній церкві в Переяславі⁹. Із 1779 р. пам'ятка зберігалася в архіві бібліотеки Переяславської семінарії, яку 1862 р. перевели до Полтави, тож Євангеліє опинилося в Полтавській духовній семінарії. На початку ХХ ст. його передали в Полтавське давньосховище, 1919 р. – у Центральний пролетарський музей Полтавщини, 1940 р. – у новостворений художній музей, а по війні – у заповідник «Києво-Печерська лавра». Від 1947 р. зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Уперше факсимільне видання Євангелія здійснено 2008 р. Українською православною церквою. Починаючи з 1991 р., стало традицією під час присяги обраного президента на вірність народові України поряд із Конституцією та Актом проголошення незалежності держави класти Пересопницьке Євангеліє як найдорожчу духовну святиню нації¹⁰.

У ХVІІІ ст. українська козацька старшина відігравала провідну роль у політичному, економічному та суспільному житті Гетьманщини, що перебувала у складі Російської імперії. У цей час почали формуватися родинні архіви козацької старшини, котрі передавалися від одного покоління родини іншому. Чимало з них збереглися до нашого часу. Вагомим їх елементом стала епістолярна спадщина, частину якої опубліковано. Крім того, у родинних архівах накопичувалися різноманітні документи офіційного і приватного характеру. До них належать папери родин Войцеховичів, Лисенків, Марковичів, Милорадовичів, Полетик, Скоруп, Сулим, Ханенків та багатьох інших.

Наприклад, у родинному архіві Капністів зберігалось багато історичних документів, зокрема список літопису Г.Грабянки, «статті» гетьманів Б. та Ю. Хмельницьких, Д.Многогрішного, І.Самойловича, Д.Апостола, І.Мазепа, укази Малоросійської колегії, універсали К.Розумовського, грамоти російських імператриць Єлизавети, Катерини ІІ, розпорядження П.Румянцева про утворення карабінерних полків (1785 р.) та ін.¹¹

Після ліквідації гетьманського та полкового-сотенного устрою в українській еліті зростав інтерес до минулого, який посилювався на тлі актуалізації питання набуття російського дворянства, що підживлювало цікавість до історії свого роду. Родинні архіви поповнювалися царськими указами та привілеями на землю, універсалами гетьманів, а їхні власники почали займатися вивченням генеалогії своїх родів. Так, Г.Полетика уклав не тільки генеалогію Полетик, але й родичів своєї дружини – Гамаліїв. Крім того, він був ще й відомим бібліофілом. Його книгозбірня, що налічувала кілька тисяч томів і рукописів і вважалась однією з найкращих у Росії, згоріла в будинку у Санкт-Петербурзі під час пожежі 1771 р. Рукописи й документи збирав М.Мотонос. У його колекції був, зокрема, універсал гетьмана Б.Хмельницького від 31 липня 1650 р.¹²

Козацькі старшини, що перетворилися на еліту українського суспільства та почали активно долучатися до європейської культурної спадщини, намагалися також прикрашати побут гарними речами, купували дорогі карети, посуд, коштовну зброю, замовляли портрети своїх предків і батьків, що поступово утворювали цілі колекції, які також передавались у спадщину. Як приклад, можна навести відому

⁹ Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // Іван Мазепа: до 370-річчя від дня народження гетьмана України, мецената. – Чернівці, 2009. – С.108.

¹⁰ Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.138–139.

¹¹ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини ХVІІІ ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012. – С.9–10, 283–284.

¹² Там само. – С.289–290, 296–298.

родину Гетьманщини – Самойловичів, побут якої вивчала Н.Пільтяй¹³. Гетьман Лівобережної України в 1672–1687 рр. побудував собі в Батурині будинок, де зберігалися військовий скарб та особисті статки. Опис майна 1690 р., який проаналізувала згадана дослідниця, дає можливість достовірно уявити собі інтер'єри житла та побут його мешканців. Кімнати прикрашали численні килими, скатертини, полавочні сукна, чимало їх зберігалися у скринях. Будинок був умебльований декорованими кріслами, стільцями, на стінах висіли годинники різних типів і розмірів, портрети членів родини власника. У світлицях було багато ікон, підсвічників. У переліку значиться срібний і позолочений посуд: 77 кубків, 60 кружок, 196 достаканів, 10 солонок, 3 горщики, 46 тарелей, 60 тарілок, 181 ложка, 26 окремих чарок для меду й 11 – для вина. Деякі чарки мали форму тварин або міфічних істот. Така кількість срібних виробів підкреслювала привілейоване становище родини у суспільстві.

Велике значення в побуті козацької старшини мали тканини – дорогі, переважно іноземного виробництва, з яких шили модний одяг, оздоблений хутром, із золотою, срібною фурнітурою, прикрашений діамантами, смарагдами, яхонтами. У гардеробі Самойловичів було понад 50 чоловічих та жіночих шуб із дорогих тканин і хутра. Коштовні жіночі прикраси: намиста, сережки, персні, хрестики, ланцюжки тощо також були невід'ємною складовою родинного статку¹⁴.

У XVII–XVIII ст. серед верхівки українського суспільства великої популярності набула вишивка рослинними орнаментами. Вона виконувалася шовковими нитками, золотою та срібною сухозліткою, заплоччю на вжиткових речах козацької старшини – простирадлах, наволоках, скатерках, рушниках, одязі та церковних речах. Про поцінування таких речей і прагнення зберегти вишивки на них в якості зразків свідчить, зокрема, велика збірка з 286 таких творів Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського. Музейна колекція складається з вишивок на вузьких довгих чи коротких смугах – вишитих краях простирадл, скатерок, одягу, прошвах наволоки, що в науці отримали назву окрайки (або листви).

Наприклад, вишите простирадло родини прилуцького полковника Г.Галаґана потрапило до колекції В.Тарновського від дружини його правнука П.Галаґана. У посагу доньки гетьмана І.Самойловича, яка стала дружиною Ф.Шереметева, записані вишиті зеленим шовком і золотом простирадло та шість наволоки (1695 р.); у «Тестаменті генеральної військової артилерії хорунжого Івана Забіли» (1773 р.) – вишиті постелі, у тому числі вишита червоним шовком і золотом. У Чернігівському музеї зберігаються і дві скатерки родини гетьмана І.Скоропадського¹⁵.

Музеєм козацької слави вважають сучасні дослідники збірку родини Скоропадських у Тростянці на Полтавщині¹⁶. Упродовж трьох століть цей рід дав Україні багатьох визначних військових, державних і громадських діячів. Скоропадські породнились через шлюби з найвідомішими козацько-шляхетськими родинами, серед яких були Апостоли, Бутовичі, Гамалії, Забіли, Закревські, Кочубеї, Лисенки,

¹³ Пільтяй Н. Повсякденне життя козацької еліти крізь призму матеріального світу // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / Упор. С.М.Луняк. – Ніжин, 2015. – С.292–299.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII ст. з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського – К., 2015. – С.10–13.

¹⁶ Терещенко Ю. Українська аристократична еліта і родина Скоропадських // Вісник КНЛІУ: Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип.19. – К., 2014. – С.3–37.

Кулябки, Лизогуби, Марковичі, Миклашевські, Милорадовичі, Тарновські, Полуботки¹⁷.

Тростянецький маєток бере початок з 1833 р., коли Іван Михайлович Скоропадський (нащадок В.Скоропадського – рідного брата гетьмана Лівобережної України І.Скоропадського) розбудував тут садибу (дерев'яний будинок із баштами та чотирма флігелями) і почав облаштовувати парк (нині – Державний дендрологічний парк «Тростянець» Національної академії наук України). Тут володар зберігав безцінну колекцію історичних та мистецьких пам'яток, портретів гетьманів (у тому числі І.Мазепи), зразків козацької зброї, старовинного посуду та меблів, рідкісних книг¹⁸.

Представникам кількох поколінь Скоропадських було притаманне прагнення збирати історичні документи про свій рід, що, безперечно, надихалося любов'ю до Батьківщини, гордістю за минулу славу роду, а також спричинювалася наявністю родинної збірки та колекції, що передавалася у спадщину¹⁹. Найголовніша роль у цьому належала дідові та батькові останнього гетьмана України П.Скоропадського та йому самому²⁰.

Зібраний, збережений і впорядкований упродовж декількох століть фамільний архів родини Скоропадських цікавий дослідникам воєнної історії тим, що складовою їхньої документації про службу (переважно військову) діяльність були універсали, укази, атестати, які засвідчували ранг і участь у бойових діях. Це спеціальний різновид військової документації, оскільки у другій половині XVII – на початку XVIII ст. єдиним свідченням належності до козацького стану й отримання рангу були окремі універсали та атестати. В архіві Скоропадських зберігалися копії гетьманських універсалів від 1712, 1714, 1716, 1721 рр.²¹

Ще одну частину фамільного архіву початку XX ст., досить значну за обсягом, складала службові папери молодого генерала П.Скоропадського. У листах із фронту він просив дружину зберегти не тільки його особисті документи (власну кореспонденцію, листи, щоденники), а й діловий архів тих військових частин, якими йому доручали командувати на війні²². До складу родинної збірки входили, крім архівалій, також історичні речі, що належали гетьманові І.Скоропадському та його родині²³. Серед них були й нагороди та георгіївська зброя П.Скоропадського²⁴. Із 1914 р., коли генерал перебував на війні, його дружина – Олександра Петрівна (у дівоцтві Дурново) – особисто впорядковувала військовий архів, листування, щоденники чоловіка, що надходили з фронту, переписувала їх, організовувала зберігання. Родинна збірка Скоропадських наприкінці 1917 р. потрапила під жорна більшовицької революції. Дружина безуспішно намагалася її врятувати. Загинула

¹⁷ Ралдугіна Т. Штрихи до портрета спадкоємця останнього гетьмана України Данила Скоропадського (1904–1957 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – №6. – С.98–99.

¹⁸ Терещенко Ю. Українська аристократична еліта... – С.8.

¹⁹ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – С.314.

²⁰ Папакін Г. Проблеми збереження і користування фамільними архівними фондами (на прикладі фонду Скоропадських) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.6. – К., 2000. – С.35; Його ж. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. // Там само. – Т.11. – К., 2004. – С.25–42.

²¹ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти... – С.62, 318.

²² Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина // Історико-архівні нариси. – К, 2003. – С.193.

²³ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти... – С.317.

²⁴ Гай-Ниженник П. Власний штаб гетьмана П.Скоропадського: структура, штати, завдання (1918 р.) // Гілея. – Вип.53(10). – К., 2011. – С.75.

вся тростянецька бібліотека та частина фамільного архіву. Наприкінці 1918 р. розгром маєтку родини Скоропадських у Тростянці завершився²⁵.

Зауважимо, що родинні збірки Скоропадських, у тому числі музей козацької слави у Тростянці та фамільний архів, зібраний і нагромаджений кількома поколіннями роду, на сьогодні ще повністю не досліджені.

У Чернігівському історичному музеї ім. В.Тарновського зберігаються архіви XVIII–XIX ст. дворянського графського роду Милорадовичів, починаючи з оригіналів і копій документів гадацького полковника М.Милорадовича та чернігівського полковника П.Милорадовича²⁶.

У сучасних музеях України зберігається доволі значна кількість раритетів зі збірок козацької старшини, які виступають джерелами для визначення напрямів колекціонування та складу досліджуваних зібрань. Звернемося, наприклад, до колекцій портретів гетьманів та інших представників козацької еліти. Так, у Національному музеї історії України опинився прижиттєвий портрет І.Мазепи з родинної колекції Бутовичів. Він був власністю осавула С.Бутовича – сучасника гетьмана, котрий знав його особисто. Дружина осавула доводилася дочкою чернігівському полковникові Я.Лизогубу. Бутовичі зберегли портрет, незважаючи на те, що всі зображення колишнього гетьмана нещадно знищувалися. А передав музею цей портрет їхній нащадок – статський радник В.Бутович – уже у XX ст. У родинній збірці Бутовичів були портрети й інших представників козацької верхівки та членів їхньої родини²⁷.

У 1904 р. Д.Яворницький, готуючись до відкриття XIII Археологічного з'їзду, дослідив приватні колекції землевласників Катеринославщини. У будинках поміщиків він побачив досить пізнього письма художні твори: зображення гетьманів, полковників, ктиторів, серед них і родинно-меморіальні портрети. Таких фамільних портретів у панських маєтках були цілі галереї. У Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького серед інших зберігаються родинно-меморіальні портрети козацької старшини з колекції Родзянків, а також портрети гетьманів Б.Хмельницького, І.Мазепи, І.Скоропадського з цієї самої збірки.

В основі зібрання Чернігівського обласного художнього музею лежить родинна збірка знаного козацько-старшинського роду Галаганів, сформована впродовж XVIII–XIX ст. Її основу складає сімейна галерея, представлена портретами семи поколінь Галаганів, а також їхніх родичів – Гудовичів, Дараганів, Ламздорфів, Розумовських. Ця збірка включає також західноєвропейський живопис і графіку, твори українських та російських художників, народних майстрів. У родовому маєтку Галаганів у с. Сокиринці (нині Срібнянського р-ну Чернігівської обл.) був і фамільний архів із численними документами XVIII–XIX ст. та фотографіями. Колекції поповнювались і надалі. Останній господар маєтку М.Галаган вивіз колекції за кордон у 1920 р., а його онука передала їх 2005 р. Чернігівському художньому музею²⁸.

²⁵ Патакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – С.196, 261; *Його ж.* Проблеми збереження і користування фамільними архівними фондами... – С.36; *Його ж.* Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти... – С.265.

²⁶ Половнікова С. Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. – Вип.5. – Чернігів, 2005. – С.46–65.

²⁷ Походляца О. Портрети гетьмана Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів // Сіверянський літопис. – 1918. – №4. – С.150–153.

²⁸ Ральченко І. Повернення на батьківщину сімейного архіву Галаганів // Скарбниця української культури. – Вип.8. – Чернігів, 2007. – С.208–210.

Лебединський міський художній музей ім. Б.Руднева (Сумська обл.) володіє цікавою колекцією портретів козацької старшини XVIII ст. – як «парсун», так і репрезентативних портретів-панегіриків. В їх числі й портрети з маєтку Полуботків у с. Михайлівка Лебединського р-ну, що пізніше перейшов до графів Капністів. Деякі з полотен пензля В.Боровиковського.

Як у різниці кожної церкви зберігалися дари, облачення, золотарські культові вироби, так і в кожній козацькій сім'ї успадковувалася коштовна й не дуже зброя. Часом зберігали бойові трофеї. Інтенсивний культурний обмін із сусідніми державами сприяв формуванню в Україні палацових зібрань, що належали переважно польським магнатам і декому з української козацької старшини. Колекції зброї демонструвались у залах палаців, замків. Така необхідність хизування перед рівними собі породила певну конкуренцію щодо розширення колекцій та збільшення кількості предметів приватних збірок, а також стала родовою традицією наступних поколінь²⁹.

До подібних приватних колекцій слід віднести зібрання зброї палаців князів Острозьких XVI–XVIII ст. і князів Любомирських XVIII ст. в Дубенському замку (нині – Державний історико-культурний заповідник, Рівненська обл.). «Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, що складений 1616 р.», було опубліковано в XIX ст. князем Ю.-Т.Любомирським із певними його коментарями у Франції. Перевиданий у Польщі 1900 р., документ представив повну картину колекцій князів Острозьких. Наприклад, у ньому перелічувалася велика кількість картин та ікон, різних видів зброї, дорогоцінностей. Слід зазначити, що подібні приватні колекції були й у князів Вишневецьких, молодшої гілки Острозьких – князів Заславських та ін. Потужними колекціями зброї володіли магнати Волині. Слід відзначити, що в ті часи набуло популярності виготовлення якісних копій антикварних предметів, до яких належала і зброя. Навіть сьогодні у приватних колекціях частка музейних предметів-копій, виготовлених у XIX ст., становить близько 80%.

У сучасному музеєзнавстві колекція визначається як систематизоване зібрання об'єктів, пов'язаних спільністю однієї або кількох ознак, що мають науковий, пізнавальний, художній інтерес як єдине ціле. Залежно від спільної ознаки предметів, узяті за основу, розрізняють такі колекції: систематичні – складаються з однотипних предметів, згрупованих за ознакою класифікації (прапори, графіка й ін.); тематичні – сформовані з предметів різних типів, що у сукупності розкривають певну тему (наприклад історію війська та війн); меморіальні – пов'язані з конкретною історичною подією або особою (колекції меморіальних музеїв); персональні – складаються з предметів, котрі належали конкретній особі або містять відомості про неї³⁰.

Отже за козацької доби в Україні сформувалися переважно родинні збірки козацької еліти, частина з яких мала музейне значення. Усі вони використовувалися однією родиною впродовж тривалого часу, передавалися у спадщину, більшість речей використовувалася в побуті. Ознаки системного й цілеспрямованого колекціонування у XVIII ст. мали книжкові зібрання, фамільні архіви, зібрання зброї та портретні галереї. Більшість колекцій мала меморіальне значення, тобто вони були пов'язані з життям і діяльністю конкретних представників козацької старшини.

²⁹ Mashtalir V. First assemblies and collections of military memorabilia on the Ukrainian territory // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe = East European Scientific Journal. – №10(38). – Part 3. – Warszawa, 2018. – P.15.

³⁰ Ibid.

Зазначені збірки мали персональний характер, тому що склалися з предметів, які належали конкретній козацькій родині або містили відомості про її відомих членів. Говорити про систематичні тематичні колекції до XIX ст. не доводиться, як і про створення музеїв в Україні, у тому числі військово-історичних. Фактично до кінця XVIII ст. відбувався процес нагромадження культурних надбань – предметів музейного значення. На рубежі XVIII–XIX ст. аматорське збиральництво у сфері традиційної культури поступово переростало в колекціонування, що ґрунтувалося на наукових засадах. Хоча в Європі й Росії, зокрема, у цей період виникло чимало музеїв, в Україні становлення музейництва, заснування та розвиток перших установ відбувалося в XIX – на початку XX ст.

Чимало пам'яток із родинних зібрань козацької еліти нині зберігаються в музеях, архівах, бібліотеках України та за її межами. Це колекції І.Мазепи, Апостолів, Бутовичів, Войцеховичів, Ґалаганів, Ґамалій, Капністів, Лисенків, Марковичів, Милорадовичів, Полетик, Родзянок, Самойловичів, Скоропадських, Скоруп, Сулим, Тарновських, Ханенків та багатьох інших. Вони передавались у спадок наступним поколінням роду, не мали ознак публічності, тобто вільного доступу для наукової роботи чи огляду з просвітницькою метою. Але всі вони малу одну з ознак, за якими класифікують колекціонування, – меморіальність, тому що всі предмети таких збірок належали певній історичній особі. Ознаки системного й цілеспрямованого колекціонування у XVIII ст. мали книжкові зібрання, фамільні архіви, збірки зброї та портретні ґалереї. Вони були персонального характеру, тому що склалися з предметів, які належали конкретній козацькій родині або містили відомості про її відомих членів.

REFERENCES

1. Dyachkov, A. (2001). *Kolleksionirovanie*. Moskva. [in Russian].
2. Dziuba, O. (2012). *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Hnatenko, L.A. (2011). *Peresopnytske yevanheliie*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Karpov, V. (2015). *Veksylohichni tradytsii u symbolitsi viiska kozatskoi derzhavy (XVI–XVIII st.)*. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Mashtalir, V. (2018). First assemblies and collections of military memorabilia on the Ukrainian territory. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe = East European Scientific Journal*, 10(38), 3, 12–17.
6. Mytsyk, Yu. (2009). *Hetman Ivan Mazepa yak pokrovytel pravoslavnoi tserkvy*. Chernihiv. [in Ukrainian].
7. Ohloblyn, O. (2003). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu-York; Kyiv; Lviv; Ostroh; Toronto. [in Ukrainian].
8. Omelchenko, Yu. (1999). *Persha pidsystema muzeinytstva (teoretychni zasady, vytoky, formuvannia)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Papakin, H. (2000). *Problemy zberezhenia i korystuvannia famil'nymy arkhivnymy fondamy (na prykladi fondu Skoropadskykh)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Papakin, H. (2003). *Pavlo Skoropadskyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Papakin, H. (2004). *Arkhiv Skoropadskykh: familni arkhivy ukrainskoi elity druhoi polovyny XVII–XX st. ta arkhivna spadshchyna rodu Skoropadskykh*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Papakin, H. (2004). *Arkhiv rodyny Skoropadskykh u pershii chverti XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Piltai, N. (2015). *Povsiakdenne zhyttia kozatskoi elity kriz pryzmu materialnoho svitu*. Nizhyn. [in Ukrainian].
14. Polovnikova, S. (2005). *Arkhiv Myloradovykh u zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V.V.Tarnovskoho*. Chernihiv. [in Ukrainian].
15. Ralchenko, I. (2007). *Povernennia na batkivshchynu simeinoho arkhivu Halahaniv*. Chernihiv. [in Ukrainian].
16. Ralduhina, T. (2004). *Shtrykhy do portreta spadkoiemtsia ostannoho Hetmana Ukrainy Danyla Skoropadskoho (1904–1957 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Sokolov, V. (2014). *Knyzhkovi zibrannia kozatskoi starshyny naprykintsi XVII–XVIII st. Visnyk knyzhkovi palaty*. [in Ukrainian].
18. Tereshchenko, Yu. (2014). *Ukrainska aristokratychna elita i rodyna Skoropadskykh*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Toichkin, D. (2007). *Kozatska shablia XVII–XVIII st.: istoryko-zbroieznavche doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Zaichenko, V. (2015). *Vyshyvka kozatskoi starshyny XVII–XVIII st. z koleksii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V.V.Tarnovskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vadym Mashtalir

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head of the Organization of Manning Officers,
Main Department of Personnel of General Staff of Armed Forces of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vadim_mashtalir@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-217X>

Military Attributes in the Family Collections and Assemblies of the Ukrainian Cossack Elite

Abstract. The purpose of the study is to analyze the causes of the emergence, formation and development of the so-called museum need, the satisfaction of which involved the selection, preservation and use of artefacts in family collections and collections of the Ukrainian Cossack elite. **The methodology** of the research was based on the use of a set of principles and methods of cognition, the application of which was carried out with the reliance on interdisciplinary approaches to discovering the purpose of the research. The basic methods were historical cognition as historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-systemic, on the basis of which the scientific and source base of the article was worked out. **The scientific novelty.** On the basis of a wide range of published and unpublished archival documents, a new form of pre-museum forms of military-historical museuming – family collections and collections of the Cossack elite – was investigated. It is established that most of these collections, formed during the 17th –18th centuries. Do not correspond to the content of the scientific term "collecting", but they became the basis of purposeful and systematic collecting (private collecting) of objects of museum importance, which preceded the emergence of military museums. Family collections were formed for the needs of the family of a specific representative of the Cossack elite, who himself was a participant in military events, a historical figure. These collections were diverse, with military attributes, awards, portrait collections, family archives, book collections, items of daily use and more. **Conclusions.** Private collecting has gained a high level of development during the study period. Its main feature is the desire to collect and preserve the Cossack era monuments. This concerns collections of famous collectors, including V.Tarnovskyi, O.Pol, K.Skarzhynska. Archaeological sites have been presented in the collection of Count O.Bobrinskiy and other collectors. It should be noted that most of them not only created their own museums, but also acted as the founders of many museums in the Dnipro Ukraine. In Western Ukraine, part of Austria-Hungary, military-historical collections and museums were formed mainly by representatives of the Polish intellectual elite. The military-historical collections of all museums were dominated by Western European weapons of the 15th – 19th centuries.

Keywords: military attributes, family collections, collections of military artefacts, Cossack elite.